

ARHEOLOŠKE POTVRDE RIBARSTVA I IZLOVA ŠKOLJAKA I PUŽEVA U MEĐURJEČJU CETINE I NERETVE

MARINKO TOMASOVIĆ
Gradski muzej Makarska
Obala kralja Tomislava 17/1
HR-21300 Makarska
marinko.tomasovic1@st.t-com.hr

UDK 902.6+639.2
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper
Primljeno/Received: 30.06.2014.
Prihvaćeno/Accepted: 4.07.2014.

Nakon uvodnih napomena o zastupljenosti i karakteru podataka o ribolovu, izlovu školjaka i puževa iznijetih u literaturi, daje se širi topografski presjek arheoloških lokaliteta s dokazanim osloncem na ovaj vid ekonomije. Pregled uključuje slijed po razdobljima, od prapovijesti do kasnog srednjeg vijeka. Nadopunjuje se povijesnim činjenicama i navodima iz pisanih izvora, osobito u okolnostima izostanka sigurnih materijalnih potvrda u prilog tadašnjeg morskog i riječnog gospodarenja, izlova ribe, školjaka i puževa. U tom okviru, govori se i o nekim širim, uopće kulturološkim aspektima njihova izlova i korištenja.

Ključne riječi: morske školjke i puževi, puževi grimizari, villae rusticae, keramički utezi za mreže, trgovina na ušću Neretve

Uvodne napomene u pogledu oskudnih podataka iz literature

Za razdoblja do 18. st. historiografija ne pruža obilje podataka i naznaka o ribolovnom gospodarenju u međuriječju Cetine i Neretve.¹ Za komunu Split, u čijem je 100-ak km dugom obalnom području kao jugoistočni ribolovni pojas i priobalje između ušća Cetine i Vruļje, prvi pisani izvor o ribolovu vezuje se za 1069., vrijeme hrvatskog kralja Krešimira IV.² Nema sumnje kako se podatak o ribnjacima u 13. st. iz Poljičkog statuta, redigiranog 1440., u širem okviru odnosi i na izlov ribe u plovnom ušću Cetine,³ kao i moru Omiša u čijem se statutu iz 1588. nalaze i podaci o ribolovu.⁴ Stoga je jasno kako u kontekstu dosta ranijeg naseljavanja omiško-rogozničkog priobalja i Makarskog primorja, te donjeg toga Neretve, okrenutost moru nije podrazumjevala tek usputne plovne rute uz obalu ili kraće zalaze brodova u riječna korita, već i konkretno gospodarenje ribolovom. Respektabilna bibliografija za ovaj prostor dokazuje organiziranje ljudskih zajednica već od neolitika, iako materijalnom kulturom ranije dokazanih u riječnim tokovima Cetine i Neretve nego u uzmorju. Unatoč tome, izostali su konkretni podaci o

¹ Općenit pregled ribarstva i izlova školjaka na istočnom Jadranu u najranijem razdoblju vidi: ŠKEGRO 1999, 239-242.

² BASIOLI 1974, 312.

³ PS 2000, 41.

⁴ BASIOLI 1974., 314.

1. Zapadna strana Makarskog primorja i rogoznički morski pojas s Dubcima u središtu (fotografija: Marinko Tomasović)

2. Delta rijeke Neretve pogledom iznad rimskog Lovorja (fotografija: Brankica Pejković)

3. Baćinska jezera u prostoru naseljenom od prapovijesti – Sv. Andrija, titular crkve iz 6. st. s nedalekog Sladinca, zaštitnik je ribara (fotografija: Marinko Tomasović)

riječnom ribolovu. Kao najsimptomatičniji primjer možda je objava sustavnog istraživanja kasnoneolitičkog naselja u Lisičićima kod Konjica, u gornjem dijelu srednjeg toka Neretve, u kojoj nema niti najuočćenijeg spomena ribolova.⁵ Vjerojatno je slaba sačuvanost ostataka, osteoloških ili ribolovnog oruđa, bila presudnom za izostanak govora o njemu.⁶ Ribolov je ovdje nesumnjivo bio dopunskim izvorom prehrane stanovnika primarno okrenutog lovu, pogotovo što je lokalitet od korita Neretve udaljen svega 100 m.⁷ Uostalom, istraživanja su pokazala kako je i u uvjetima slabijeg vodnog bogatstva, kakav je položajem imala Ravlića pećina uz riječicu Tihaljinu u nešto dubljem zaleđu Makarske, ribarstvo i sakupljanje školjaka tijekom neolitika ipak

⁵ BENAC 1958.

⁶ Nije potrebno posebno upozoravati kako podaci arheozooloških istraživanja ostataka ribljih vrsta na arheološkim lokalitetima nisu niti približno usklađeni s predočavanjem „uobičajenih“ kulturnih ostataka: KUŽIR – TRBOJEVIĆ-VUKIČEVIĆ – KOZARIĆ – BABIĆ 2009.

⁷ Stoga i iznenađuje naknadna konstatacija kako u Lisičićima nema morskih puževa i školjaka zbog udaljenosti od mora: BATOVIĆ 1979, 609, bez nakane za akcentuiranjem izostanka riječnih ribljih vrsta i mekušaca uz samo riječno korito.

4. Pojas Jezera pogledom s brdske Staševice (fotografija: Marinko Tomasović)

imalo stanovitu važnost u ekonomiji čovjeka.⁸ Stoga zapis Marka Porcija Katona (234.-149. st. pr. Kr.) o veličini rijeke Neretve, njenoj ljepoti i bogatstvu ribe („*Fluuium Naronem magnum pulchrum pisculentum*“), valja uzeti kao najizravniji dokaz ribolova u njoj, ali i za dosta ranije razdoblje.⁹ Neizravno ga dokazuje i za dolazeća razdoblja, izvorima potvrđen tek u ribolovu Omišana u 17. st.¹⁰ Stoga je indikativan, iako preskroman i najusputnije iznijet, navod o slučajnom nalazu školjaka, zajedno s keramičkim i osteološkim materijalom, na sojeničkom naselju iz 2.-1. tisućljeća pr. Kr. u Bijelom Viru južno od Metkovića.¹¹ Kako se radilo o strojnom devastiranju lokaliteta ostao je nepoznat stvarni kontekst pojave školjaka, odnosno pripadnosti zatečenom kulturnom sloju.¹² Slične nedoumice vezuju se i za kontekst

⁸ MARIJANOVIĆ 1981, 12, gdje uz konstataciju o nalazima riječnih školjaka i puževa ne nalazi odgovor na razložno postavljeno pitanje o razlogu izostanka ribljih ostataka u pećini.

⁹ CAMBI – PASINI 1980, 280. O iznimnoj raznovrsnosti ribljeg fonda, školjaka i puževa u Neretvi vidi: LEINER 1998; MRAKOVČIĆ 1998; TVRTKOVIĆ 1998, 263-265.

¹⁰ BASIOLI 1974, 332.

¹¹ MAROVIĆ 1980, 102, bilj. 51.

¹² Prilikom naknadne obrade keramičkog materijala prispjelog s ovih radova nije se obratila pozornost na školjke. Ove se i ne spominju, za razliku od osteoloških

nalaza ljuštura (navodno) kamenica za koje se veli, ne upućujući na izvor tvrdnje, kako su nalažene „u ruševinama rimske Narone.“¹³ Nema sumnje kako dio ovih ostataka pripada arheološkom sloju, a znajući za bogatstvo školjakaša i u muljevitom morskom dnu neretvanskog kanala,¹⁴ donekle je i dvojbeno navodna pretpostavka o njihovom prispjeću iz stonske Bistrine.

Manjkavost materijalnih naznaka o najranijem ribolovu vezuje se i za Cetinu, gdje brojnost arheoloških lokaliteta podcrtava takav negativan zaključak.¹⁵ Zaslužni prapovjesničar Ivan Marović naznačio je nalaz triju školjaka, dagnji (*Mytillus galloprovincialis*), pronađenih u njegovim istraživanjima 1958. neolitičkog sloja Gospodske pećine iznad izvora Cetine.¹⁶ Ipak, karakter nalaza u ovom sagledavanju donekle ima sekundarnu važnost, jer udaljenost lokaliteta od mora, uz manju količinu školjaka, gotovo da isključuje njihovo korištenje u prehranbenu svrhu, o čemu će kasnije još biti govora.

5. Jezero Modro podno utvrde Sv. Bare i uz rub desanske uvale s rimskim ostacima (fotografija: Marinko Tomasović)

ostataka, premda se u kontekstu položaja i izgleda nastambi podrazumljivo naglašava bogatstvo ribe, time i ribolova: KLIŠKIĆ 2003, 54-55, 130-132.

¹³ GLAVINA 1976, 145.

¹⁴ MRAKOVČIĆ 1998, 255.

¹⁵ MILOŠEVIĆ 1998.

¹⁶ MAROVIĆ 1979, 19.

Brojnost primorskih lokaliteta, osobito od antičkog razdoblja, reflektira se i kroz jezgre većine današnjih naselja.¹⁷ Arheološka topografija prapovijesnog, antičkog i srednjovjekovnog razdoblja na obalnom dijelu između Cetine i Neretve nesumnjiv je poticaj za istraživanje tadašnje ekonomije, uvjetno uzevši, kao rubnog segmenta uz arheologiju, svakako u onoj mjeri putem kojom se i dokazuje. Kada je riječ o ribarstvu arheologija ga nalazima izravno dokazuje tek u posljednja dva desetljeća, osobito sustavnim istraživanjima. Stoga će se u narednim rečenicama izostaviti, relativno brojni i uopćeni podaci u literaturi o najranijem ribarstvu između Cetine i Neretve, kada se iznose kao nešto podrazumjevajuće samo po sebi, najčešće usputno i bez oslonca na materijalne ili čvršće toponomastičke dokaze.¹⁸

Ribarstvo tijekom prapovijesti – izrazitiji dokazi u okvirima sakupljačke privrede

Nalazi iz pećinskih lokaliteta na obalnom dijelu od ušća Cetine do Neretve dokazuju čovjekovo najranije korištenje mora. Na uskom području od Marušića, u omiško - rogozničkom priobalju, do susjednih

¹⁷ Literaturu s arheološkim podacima, neovisno o njenom karakteru, zaključno s 2006. donosi: TOMASOVIĆ 2007, 45-111. Na pojedine radove od 2007., u okviru zadane teme, biti će osvrta u ovom prilogu. Povijesni pregled ribarstva u Makarskom primorju vidi: BASIOLI 1959; 1974, 330-333; LAHMAN 1952; ČOLAK 1962, 420; JURIŠIĆ 1981, 307-312; URLIĆ 1990, 63-68. Dok Urlić uvažava ostatke i tragove brojnih villa rustica, te izrazitiji razvoj ribarstva u tom razdoblju s pravom podrazumjeva uzimajući ga kao gotovo nepobitnu činjenicu, ostali pregledi zasnovani su isključivo na razdoblju nakon 18. st. Lahman i Jurišić govore o kasnom razvoju ribarstva, a razlog tome vide u većoj udaljenosti "starijih" naselja od mora. Posve relativiziraju (uz neke simptomatično slične rečenice i postavke, te nepotrebne povijesno shematizirane diskurse o kmetovima (!) koji love za gospodare) široki antički naseobinski i kulturni sloj. Stoga se u njihovim rečenicama nazire odjek P. Kaerovog razglabanja o povijesnom "usudu" nemogućnosti razvoja ribarstva do 18. st.: KAER 1914, 107-108. Uz sve to, Lahman govori i o "*prirodnim nedaćama*" koje su natjerale stanovništvo da se "spušta" na more, čime se nepotrebno sugerira tobože nepristupačnost obali. Iako Makarsko primorje, karakteristikama obale, i nije bilo osobito pogodno za organiziraniji razvoj ribarstva u ranijim stoljećima, o čemu i piše J. Basioli, nepotrebno ga je, a i nemoguće, počecima sagledavati isključivo u okvirima političke vlasti Venecije. U tom pogledu zanimljiva je primjedba A. Fortisa

¹⁸ SMOLJAN 1988, 337, naglašava ribarstvo kao primarnu ekonomsku djelatnost Neretvanskog kraja još "*od prvih početaka povijesti*". Iako je razumljiva osudica materijalnih dokaza za takvu tvrdnju, vrlo je nezgrapno u idućoj rečenici brzopotezno uskakati u kraj 17. st.! Uostalom, na str. 16-17 dokazuje kako je stanovnik ovog kraja u prapovijesti bio i svojevrsni ekonomski homo universalis. Takvim rečenicama tek se potvrđuje uopćenost publicističkog ozračja knjige kao "općeg kulturnog dobra", koje je u povijesnim razglabanjima podjednako "upotrebljivo" i za širi prostor nego je sami donji tok Neretve.

6. Pogled iz Marušića (Lisičje) pećine na more (fotografija: Marinko Tomasović)

istočnijih Dubaca, evidentirano je nekoliko pećina s materijalnim ostacima iz prapovijesti. Razdoblje je potvrđeno površinskim ulomcima keramike, dok nalazi morskih školjaka u ovim staništima ili sezonskim stanicama nedvojbeno potvrđuju sakupljački vid tadašnje ekonomije kao dopunskog izvora prehrane. Sporadične školjke, glavninom priljepci, nađeni su prilikom rekognosciranja pećine *Livčine* ispod kopnene strane

7. Morski pojas Dubaca s pećinom Sveticom uz prijevoj (fotografija: Marinko Tomasović)

8. Ribolovni pojas s izvorima u morskoj Vrujli na Dubcima (fotografija: Marinko Tomasović)

vrha Neum i uz put za istoimeni prijevoja puta prema obalnim Marušićima.¹⁹ Iako je upitno u kojim je razdobljima prapovijesti bila staništem, jer su nanosi ovčjeg gnjoja u njoj onemogućili uočavanje brojnijih ostataka, pećina je imala i tranzitnu važnost nadomak samog prijevoja za more. Položaj uz komunikaciju, veličina i osvjetljenost prostora, te izvori vode u blizini pogodovali su zadržavanju zajednice u pećini, kojoj je sakupljanje školjaka predstavljalo dopunski prehrambeni oslonac u primarnom bavljenju stočarstvom i lovom kao vitalnijim ekonomskim djelatnostima.

Nalazi priljepaka evidentirani su i u *Marušića (Lisičja)* pećini, velikim otvorom okrenutim moru,²⁰ dok je veća školjka nađena u nešto istočnijoj pećini na *Klisurama* iznad Piska.²¹

Brojniji primjerci školjaka, mahom priljepaka, uočeni su kod rekognosciranja pećine *Svetice* na 1,5 km istočnijim Dubcima.²² Pećina,

9. Morske školjke i puževi iz eneolitičkog sloja pećine Bujnjavača iznad Makarske (fotografija: Marinko Tomasović)

¹⁹ TOMASOVIĆ 2003, 61; 2011 A, 232.

²⁰ TOMASOVIĆ 2003, 58; 2011 A, 232.

²¹ TOMASOVIĆ 2003, 58; 2011 A, 231. Riječ je o nespomenutom nalazu iz manje pećine u kojoj, za razliku od one 20-ak m zapadnije, nisu evidentirani keramički ostaci.

²² TOMASOVIĆ 2003, 61; 2011 A, 232.

10. Morske školjke i puževi s Postinja u Makru iznad Makarske (u donjem lijevom uglu grimizar *Murex trunculus* L.; fotografija: Marinko Tomasović)

otvorom okrenuta moru, nalazi se u podnožju grebena iznad ceste, pedesetak metara istočno od prijevoja. Pretraživanjem njenog tla, koje se podvlači i pada prema začelju, nađeni su brojni ulomci prapovijesne keramike i ulomak koštanog šila. Izgledom prostorije i sedimentnim naslagama poda, prirodnom osvjetljenju i položaju uz komunikaciju za more, vjerojatno nekada s pristupačnim izvorima u morskoj Vrulji, pećina je najvjerojatnije bila nastanjivana i u dosta ranijim razdobljima. Položaj i izgled pećine omogućavali su boravak jednoj obitelji, kojoj su posebice lov i ribolov bile dugotrajne osnove egzistencije. Stoga bi se njenim istraživanjem rasvijetlilo pitanje boravka čovjeka u paleolitiku, starijem kamenom dobu.²³ Ne treba posebno naglašavati prednost položaja pećine Svetice koju zaleđni prostor mikrotopografski određuje kao prijelaznu točku dviju različitih klimatskih i gospodarskih osnovica, bitnih u održavanju zajednice koja je u pećini boravila. Stoga su i ove prednosti bile odlučne u odabiru pećine za boravak, osobito što je neposredni položaj uz prastaru komunikaciju za unutrašnjost, zadržao iznimnu važnost i u suvremenom dobu.

Pećina *Javornica (Golubinka)* uz lijevi tok Cetine, nekoliko stotina metara uzvodno od Tisnih stina, do kojih je rijeka od ušća plovna tek u

²³ Kameni rezač površinski nađen na Ćurilu, zapadno od Makarske, pripisan je mousterijenu (oko 40000 g. starosti): TOMASOVIĆ 2004 B, 7, kat. jed. 1.

11. *Poluotok Sv. Petar u obalnom središtu Makarske (fotografija: Marinko Tomasović)*

12. *Presjek kulturnih slojeva od prapovijesti, kasne antike i srednjeg vijeka s učestalim nalazima morskih školjaka i puževa (fotografija: Brankica Pejković)*

dužini 5 km, nije bila pogodna za duže obitavanje.²⁴ Dominirajućim ulazom okrenutim rijeci i prostorom pred njom naznačava intenzitet života uz vodeni tok, pogotovo što ga dokazuju ulomci amfora tipa Lamboglia 2 (2.-1. st. pr. Kr.). Prostor uz Javornicu sagledan je kao mjesto sezonskog boravka, s pogodnostima koje pruža tek 30-ak m udaljena Cetina. Uz lov i zemljoradnju, koja je uz nešto uzvodniji riječni tok bila intenzivirana još prije nekoliko desetljeća, važnost je svakako morao imati i ribolov.

U uzdignutim šumovitim Brižinama oko 1 km jugozapadnije, u podnožju visokog grebena iznad ceste, nalazi se pećina *Smolašnica*.²⁵ Sakupljeni ulomci keramike s tla dokazuju njeno nastanjivanje od ranog neolitika. *Smolašnica* je tijekom prapovijesti bila idealnim staništem, gdje preživljavanje nije iziskivalo veće napore. Blizina Cetine u podnožju, udaljena svega 300-ak m, sigurno je bila izvorištem hrane. Uz lov i uz goj stoke, riječni ribolov mogao je biti solidnim prehrambenim osloncem čovjeka koji je u njoj boravio tijekom dugotrajnijeg sezonskog razdoblja. Kao i u slučaju susjedne Javornice veću aktivnost treba isključiti u pogledu zemljoradnje, s obzirom da je teren uz riječnu obalu često bio naplavljen. Uz to, veće parcele zemljišta nalaze se uzvodno, u riječnom pojasu Kučića i Penšića (Slime).

13. *Cardium edule* L. iz ilirsko-helenističkog sloja na Sv. Petru u Makarskoj (fotografija: Marinko Tomasović)

²⁴ TOMASOVIĆ 2003, 60-61; 2011 A, 233.

²⁵ TOMASOVIĆ 2004 C; 2005 A, 47-48; 2011 A, 234.

Navedeni nalazi školjaka u pećinama, kao i kulturni ostaci u njima, potječu s površine ili poremećenih stratigafskih slojeva. Putem takvih sporadičnih pokazatelja, bez arheoloških sondiranja, nije moguće govoriti o zastupljenosti njihovog sakupljanja, kao i ribolovu u ekonomiji tijekom prapovijesti. To vrijedi i za njihovo detektiranje u pećinama uz Cetinu, gdje je unatoč izostanku površinskih ostataka svakako podrazumljiv. Jedini pećinski lokalitet iz prapovijesti s dokazanim čvršćim osloncem na ribarstvu, konkretno intenzivnijem sakupljanju morskih školjaka i puževa, predstavlja arheološki istražena Bubnjavača iznad svetišta Vepric kod Makarske. Ovaj vid ekonomskog oslonca u životu zajednica koje su u pećini neprekidno boravile od ranog neolitika do ranog brončanog doba, približno od 6000.-2000. g. pr. Kr., a povremeno je koristile kao povremeno zaklonište i u kasnijim razdobljima, naslutio se i prije istraživanja Bubnjavače. Tada su rekognosciranjima osteološki ostaci, morske školjke i puževi površinski zatečeni u ispremiješanim nanosima zemlje zajedno s keramikom.²⁶ I ovdje je kraški teren s malim površinama obradivog zemljišta, ali s potokom uz pećinu, uz uzgoj stoke sitnog zuba gotovo dokazivao ranije, paleolitičke tradicije, sakupljačku privredu i lov, a blizina 1,5 km udaljenog mora ribolov i sakupljanje mekušaca.

14. *Cerithium vulgatum* iz najdubljeg, eneolitičkog sloja na Sv. Petru u Makarskoj (fotografija: Marinko Tomasović)

²⁶ TOMASOVIĆ 2004 A, 40; 2004 B, 10.

15. Grimizar *Murex brandaris* L. (u sredini) i školjke iz stare gradske jezgre u Makarskoj (fotografija: Marinko Tomasović)

Tijekom prve istraživačke kampanje 2008. u Bubnjavači je nađeno oko 100 komada morskih školjaka i puževa.²⁷ U istraživanjima 2009. broj primjeraka iznosio je svega 19,²⁸ dok je u završnoj kampanji 2010. evidentirano oko 130 morskih školjaka i puževa.²⁹ Zbog podvlačenja zida pećine i mogućnosti dubljeg istraživanja tek jedne sonde, vel. oko 3 x 2 x 1,20 m, nađene raznovrsne morske školjke i puževi, među kojima prevladavaju priljepci i pužići, predstavljaju tek jedan količinski uzorak.

Morske školjke i puževi evidentirani su i na lokalitetima u blizini, na istom maretimnom području. Sporadični primjerci potječu s rekognosciranja 2,5 km istočnijeg ranobrončanodobnog lokaliteta *Postinje* u samom podnožju litica Biokova, na sjeverozapadnom rubu sela Makar iznad Makarske.³⁰ Riječ je o širem shvaćenom pojmu gradinske naseobinske stanice, kojoj je začelna strana oslonjena na litice Biokova. U strateškom je pogledu ovaj uzdignuti položaj bio donekle povoljan, jer je vizuelno nadzirao 1,5 km udaljenu morsku obalu i plovni brački i hvarski kanal. Ulomci keramike, iako iz poremećenih

²⁷ TOMASOVIĆ 2009 A, 570.

²⁸ TOMASOVIĆ 2010 A, 604.

²⁹ TOMASOVIĆ 2011 B.

³⁰ TOMASOVIĆ 2004 B, 11-12.

slojeva, određeni su kao brončanodobni, dok je dijelu pretpostavljena i ranija izrada.

Konkretniji dokazi ekonomije oslonjene na moru, izlovu školjaka i puževa za ishranu, istraživanjima su potvrđeni u sakupljačkoj djelatnosti najranije naseobinske jezgre lokaliteta Sv. Petar u Makarskoj. Položaj predstavlja uzdignutu i prostranu gradinsku zaravan poluotoka u samom središtu morske linije Makarske, dužine oko 120 m u smjeru istok-zapad i oko 70 m u smjeru sjever-jug. Pristup s juga onemogućen je 31 m visokim liticama nad morem, dok je s kopnene strane gradina oivičena masivnim prapovijesnim bedemom. Gradina je vizuelno komunicirala sa sličnim udaljenijim položajima kojima je u obalnom središtu. Imala je nadzor Staze, prapovijesnog i antičkog biokovskog putnog prijevoja za unutrašnjost, kao i mora do Splitskih vratiju.³¹

16. Grimizar *Murex trunculus* L. sa Sv. Petra u Makarskoj (fotografija: Marinko Tomasović)

Početak sustavnih arheoloških istraživanja na Sv. Petru 2011. pojasnio je stratigrafsku sliku lokaliteta. Kao naseobina položaj je zasnovan u prijelazno razdoblje eneolitika u rano brončano doba, okvirno od polovine do kraja 3. tisućljeća pr. Kr. Izraziti je kontinuitet lokalitet imao u ilirsko-helenističkom razdoblju 3.-1. st. pr. Kr., te osobito

³¹ O arheološkoj percepciji lokaliteta prije početka sustavnih istraživanja 2011. vidi: TOMASOVIĆ 2004 B, 23-24, 46-49.

tijekom kasnoantičkog razdoblja 6. st., kada se položaj reaktivira i kao refugij rimskog Muccuruma na užem pojasu Makarske u podnožju Sv. Petra.³²

Prilikom arheoloških istraživanja 2011.-2012. i 2014. nađen je relativno veći broj morskih puževa i školjaka u svim stratigrafskim slojevima. Ističu se veće kamenice, a skupni nalaz puževa u najranijem kulturnom sloju ukazuje na sustavniji izlov.

Svi ovi topografski dokazi korištenja mora u vidu ekonomije sakupljanja školjaka i puževa za potrebe, više ili manje, dopunske ishrane tijekom prapovijesti, jasno su predočeni rezultatima novijih arheoloških istraživanja, rekognosciranja ili sustavnih iskopavanja. U historiografiji je iznijeta i tvrdnja kako su Feničani uzduž Makarskog primorja lovili morske puževe za potrebe unosne izrade grimizne boje načinjene iz njihovih žlijezda, te su svoje kolonije i zasnivali tamo gdje je ove vrste bilo u izobilju.³³ Među puževima grimizarima su *Murex brandaris* L. i *Murex trunculus* L., kojih se u ovom priobalju, navodno, moglo uloviti više negoli drugdje u vodama Sredozemlja.³⁴ Tvrdnju je izrijekom iznio makaranin, svećenik Petar Kaer.³⁵ Učinio je to pozivanjem na ranija zapažanja, zastala u okvirima lingvističkih i općih povijesnih prosudbi, u nemogućnosti iznošenja konkretnijih materijalnih

³² TOMASOVIĆ 2012 B; 2013 B. Lokalitetu je pretpostavljeno i značenje grada-utvrde (kastra) Mokron, spomenutog u 10. st. od strane cara Konstantina Porfirogeneta. Na njemu se neutemeljeno smještao benediktinski samostan Sv. Petra u 12. st., iako je tek od 15. st. pouzdano sjedište augustinskih redovnika. Iz gotovo dvostoljetne osmanlijske vlasti u Makarskoj potječe obrambeni zid s puškarnicama, podignut u 17. st. od strane Venecije uokolo zaravni lokaliteta na liniji ilirskog i kasnoantičkog bedema. Bedem je naknadno štitio groblje na kojemu se ukopavalo do 30.-ih godina 19. st., kao jednom od gradskih grobalja.

³³ O postupku izrade boje iz žlijezdi grimizarki i upotrebi kroz povijest vidi: RADIĆ 1970, 11-12; 1991, 69, ne istakavši posebno izlov puževa grimizara od strane Feničana u vodama Makarskog primorja. To je istaknuo u: 1982, 175, izrijekom spomenuvši feničku koloniju Mukron.

³⁴ GLAVIČIĆ – RADIĆ 1981, 246-247. Inače, za puževe grimizare u Sredozemlju vidi: SETTEPASSI 1967, VIII-XLV. Nažalost, izostaju konkretni podaci o izlovu morskih puževa i školjaka u vodama Makarskog područja. Za razdoblje 1890.-1893. poznat je izlov prstaca (*Lithodomus dactyl. Dattero* L.) u Makarskoj u količini od 150 kg, Mušule (*Arca Noae Mussola* L.) u količini od 5000 kom. (koja se tih godina vadila isključivo ovdje), priljepaka ili pantalena (*Pantella aspera* L.) u količini od 280 kg: SI 1895, 100, 102. Volak je svakako bio u izlovu, jer se za razdoblje 1925.-1934. navodi u popisu važnijih vrsta u ribolovu: SMR 1934, 151, iako bez podataka o količini izlova i u statistici koja pokriva cjelokupni istočni Jadran. Navedene su tek količine izlova školjaka, iako i ove po širim okruzima. Statistika 1938. ne navodi niti količinu izlova školjaka, ali se volak, s još nekim puževima i školjkama, i dalje navodi u popisu važnijim vrsta: SMR 1938, 172. Podatak o 12 t ukupnog izlova Murex br. i Murex tr. na Jadranu donosi i GRUBIŠIĆ 1967, 237-238, gdje su ispod fotografija ove dvije vrste zamjenjene legende s nazivom.

³⁵ KAER 1914, 107.

indicija u prilog stvarnog, iako najvjerojatnijeg izlova grimizara od strane Feničana u vodama Makarske i Primorja.³⁶ U istom povijesnom kontekstu još je jedan problem vezivan za Makarsku, još od 1909., zaokupio pozornost svjetske arheološke javnosti. Riječ je o brončanom keftiu ingotu - prijenosu sirove bronce u izgledu volovske kože - odnosno "ostavi" kojoj je pridodat, tumačem kontakata s egejskim svijetom krajem 2. tisućljeća prije Krista. Osjetljivost problema istaknuta je u literaturi tek od 70.-ih g. 20. st., od kada se Makarska u literaturi postavlja *pro i contra* po pitanju samog mjesta nalaza.³⁷

17. Kameni uteg za mrežu ili udicu iz pećine na Viterskom točilu u Zaostrogu (fotografija: Marinko Tomasović)

Oba problema, izlov puževa grimizara i nalaz keftiu ingota, danas se mogu sagledavati u drugačijem svjetlu nego u vremenu kada su postavljeni. Arheološki je konkretno dokazan i sloj kasnog brončanog

³⁶ KAER 1891. Pozornost Kaerovom tumačenju osnutka Makarske od strane Feničana oko 1100. g. pr. Kr. pridao je: JURISIĆ 1970, 95, upozorivši kako riječ *makar* na starohebrejskom označava trgovište, odnosno *maqor* izvor, nesumnjive odrednice tadašnjeg prapovijesnog naselja na užem prostoru današnje Makarske.

³⁷ O tome vidi kritički osvrt na bibliografske jedinice koje razmatraju nalaz: TOMASOVIĆ 2007, 39-44.

doba na samom prostoru Makarske, te treba očekivati da se i novim nalazima očituje u smislu konkretne povezanosti s egejskim prostorom. Na arheološkim lokalitetima u Makarskoj evidentirane su obje vrste puževa grimizara, iako u svega nekoliko primjeraka i bez mogućnosti da se izravno poistovjete s izlovom u prapovijesti. *Murex brandaris* L. nađen je zajedno s velikim kamenicama u ulici fra Filipa Grabovca, unutar prostora stare gradske jezgre u neposrednoj blizini gradske luke. Okolnosti nalaza, iskop u obiteljskoj kući 2001. bez nazočnosti arheologa, ne dopuštaju da se sa sigurnošću ustvrdi u kojem je razdoblju volak sa školjkama bio dio ishrane. Ipak, sudeći prema većini ulomaka brojne grublje keramike, uglavnom amfora prispjelih s iskopanom zemljom, može se s većom vjerojatnošću uzeti kako su obje morske vrste korištene za ishranu upravo u rimskom razdoblju. Svakako, podrazumjeva se kako je unosna izrada grimiza bila nastavljena i u ovom razdoblju antike.³⁸ Dva primjerka *Murex trunculus* L., kao i veće kamenice, pronađena su u stratigrafski poremećenom rimskom sloju lokaliteta Sv. Petar. Primjerak istog volka, kao i brojnijih pužića, nađen je na spomenutom lokalitetu *Postinje* iznad Makarske. Kontinuitet ovog prapovjesnog lokaliteta dosezao je podmaklu antiku, što podrazumjeva i identično gospodarenje morem u vidu dopunske prehrane. Osim sakupljanja školjaka i puževa, čovjek s nastambom uz litice Biokova morao je prakticirati i ribolov. Okrugao keramički pršljen (vel. 3,5 x 3) nađen na Postinju, čije se vrijeme korištenja ne može sa sigurnošću odrediti u prapovijest, mogao je imati i sekundarnu namjenu utega za manju mrežu ili kod izlova udicom.³⁹ S većom se sigurnošću kao uteg za ribolovni pribor u prapovijesnom razdoblju može opredjeliti kamen s vještije izvedenom rupom po sredini (vel. 4,5 x 4 x 2,5 cm) iz pećine u Viterskom točilu, u procjepu litica u neposrednom zaleđu ranosrednjovjekovnog Ostroga iznad današnjeg obalnog Zaostroga. Nađen je zajedno s brojnom keramikom karakterističnom za kasnoneolitičku hvarsko-lisičićku kulturu i eneolitik.⁴⁰ Pećina označava tek kronološki početak dugotrajnog naseobinskog kontinuiteta ovog užeg prostora, arheološki najprepoznatljivijeg u ostacima grada –utvrde Ostrog iz 10. st. u podnožju.⁴¹

³⁸ GLICKSMAN 2005, 215, gdje se pozivanjem na literaturu upozorava na prisustvo obje vrste puževa grimizara u moru Makarske.

³⁹ Ovakvi keramički pršljenovi s većom rupom u sredini na prapovijesnim lokalitetima gotovo se redovito tumače njihovom namjenom za vreteno: BATOVIĆ 1973, T. LXV, 5; LXVI, 3; LXVIII, 10-11; ČOVIĆ 1991, T. 4/13-14.

⁴⁰ Nalazi iz pećine u Viterskom točilu u posjedu su Zavičajne zbirke u Gradcu u gornjem Makarskom primorju. Trenutačno su na obradi u Gradskom muzeju Makarska.

⁴¹ TOMASOVIĆ 2009 D, 294-297.

Antičko razdoblje

Zbog premoći materijalnih pokazatelja antičko je razdoblje dugo bilo sinonim za arheologiju između donjih tokova Cetine i Neretve.⁴² Unatoč tome, kao i pojedinim istraživanjima u posljednja dva desetljeća, konkretniji pomaci u razumjevanju njegove ekonomije nisu bili ravnomjerni s preostalim pokazateljima. Topografska slika lokaliteta i njihova kronologija uspostavili su prihvatljiv sustav tek u aspektima arhitekture i pokretnih nalaza, uopće materijalne i kulturne naravi. Ipak, predočavanje terenskih zapažanja još uvijek stoji u okviru ograničenih mogućnosti sustavnih istraživanja. Slično lokalitetima iz prapovijesti antički položaji pružili su slične dokaza u vidu izlova, ostatke morskih školjaka i puževa. Takvi nalazi u arheološkim istraživanja položaja Sv. Petar u Makarskoj, unatoč poremećenosti gornjih slojeva, dokazuju dugotrajno oslanjanje na takvu sakupljačku ekonomiju, nastavljenu i tijekom antičkog razdoblja. Zanimljiva su zapažanja s još dva rimska lokaliteta na kojima su provedena ograničena, zaštitna istraživanja, iako različitog predznaka po pitanju rezultata u pogledu saznanja o ovoj vrsti ekonomije. Negativni podaci vezuju se za istraživanje 2003.-2004. na Bošcu u Gradcu u gornjem Makarskom primorju.⁴³ Iako se lokalitet naslanja na morsko žalo karakter termalnog sklopa istraženog dijela izmicao je takvim očekivanjima. Drugi karakter ima lokalitet Sv. Juraj u Tučepima. Ovdje su u tri srednjovjekovna groba zatečene morske školjke,⁴⁴ vjerojatno dospjele nasipavanjem. Groblje je formirano u arealu djelomično istražene villae rusticae uz morsko žalo,⁴⁵ prethodno posve uništene na svom južnom dijelu. Na tom je mjestu bila pošta za srdele, ali i u 1,5 km jugoistočnijoj uvali Dračevac, gdje su također uočeni tragovi koji upućuju na rimsku gradnju.⁴⁶ Za Makarsko primorje, obalne dužine oko 70 km, navedeno je 40 pošta za mreže potegače u lovu na srdele.⁴⁷ Većina njih nalazi se u pješćanim uvalama s evidentiranim ostacima rimske arhitekture ili tragovima koji upućuju na njih.⁴⁸ U sklopu ovih arheoloških točaka evidentirani su relativno brojni keramički pršljenovi, nađeni gotovo redovito na užem prostoru lokaliteta. Njihova pojava na lokalitetima od prapovijesti do srednjeg vijeka tumačila ih je u namjeni usadnika za vreteno ili utega na tkalačkom stanu.⁴⁹ Dva primjerka, bez napomena o njihovoj svrsi,

⁴² Za Makarsko primorje i Donjoneretvansko područje vidi: MEDINI 1970; ANZULović 1980; DUPLANČIĆ 2003; TOMASOVIĆ 2007, 45-83; 2009 B.

⁴³ TOMASOVIĆ 2009B, 221-222.

⁴⁴ Gr. 38, 47-48; BOŽEK 1995, 51-52.

⁴⁵ TOMASOVIĆ 2009B, 220-221.

⁴⁶ KAER 1914, 109.

⁴⁷ JURIŠIĆ 1981, 310.

⁴⁸ TOMASOVIĆ 2009 B.

⁴⁹ O tome osobito vidi: BELOŠEVIĆ 2007, 294. I u širokom pojasu makarsko-pločanskog obalnog zaleđa evidentirani su prilikom zaštitnih arheoloških

18. *Keramički uteg za mrežu ili udicu s Dračevca u Tučepima (fotografija: Marinko Tomasović)*

potječu s istraživanja rimske villae kod crkve Sv. Jurja u Tučepima.⁵⁰ Karakter nalazišta kao razvijenog rimskog gospodarskog kompleksa uz more, kao i okolnost nalaza pršljena - nađeni su izvan kasnijih grobova - donekle bi odbacivala mogućnost da se radilo isključivo o pršljenovima namjenjenim za vreteno ili tkalački stan kao priloga u ženskom grobu. Ponegdje sa sigurnošću možemo govoriti o isključivo ribolovnoj namjeni keramičkih ulomaka s rupicom za provlačenje uzice. U tučepskoj uvali Dračevac nađen je uz morsko žalo, među grubljom rimskom keramikom, pršljen za mreže nepravilnog elipsoidnog oblika (ve. 3,5 x 2,8 cm). Amorfni primjerak (vel. 3 x 3,2 cm) nađen je i na Ćurilu zapadno uz Makarsku, na jugozapadnom arealu rimske gradnje, nedaleko druge villae na Cvitački u jugoistočnijem podnožju. Njegov izgled s uskom rupicom također isključuje drugu namjenu osim utega za manju mrežu ili udicu. Položaji s nalazima ovih keramičkih utega, osim

istraživanja keramički pršljenovi, datirani od prapovijesti do kasnog srednjeg vijeka: BILIĆ – IVIŠIĆ – VULIĆ 2011 A, 83, 87, T. 2/ 25; MUCIĆ – KOVAČEVIĆ BOKARICA 2011, 181-182, 193, T. 7/54; BEG JERONČIĆ – JERONČIĆ 2011, 235, 238, T. 1, 5-6; BILIĆ – IVIŠIĆ – VULIĆ 2011 B, 263, T. 7/50; 8/52. Kontekst nalaza i njihov izgled, uglavnom s dosta širokom rupicom, usadnikom, isključivao bi ribolovnu namjenu.

⁵⁰ BOŽEK 1995, 71.

19. Keramički uteg za mrežu ili udicu s Ćurila kod Makarske (fotografija: Marinko Tomasović)

što potječu s rimskih lokaliteta uz more, većinom odgovaraju najužim položajima izlova plave ribe. Ove pošte, iako spomenute tek u novijem razdoblju, morale su biti korištene i u antičko vrijeme, u okviru razvoja gospodarskih objekata u blizini. I tamo gdje nije bilo uvjeta za kasniji veći izlov mrežama potegačama, kao u Drašnicama južno od Makarske, nađen je na prostoru rimske villae rusticae odlomljeni keramički pravokutni ulomak s recipijentom, moguće u istoj namjeni utega. Uopće, raznolikost oblika keramičkih utega potvrđena je i dvama primjercima grublje keramike s rupicom za provlačenje konopca, nađene prilikom istraživanja rimskog kompleksa na pelješkom otočiću Majsanu.⁵¹ I njima je također pretpostavljena funkcija utega za ribarske mreže.

Stoga u navedenim nalazima valja prepoznati skromne ostatke ribarske opreme iz antičkog razdoblja. Možda je i amorfni kameni blok s umjetno izvedenom rupom (vel. 0,65 x 0,45 x 0,25 m; sl. 8) izvađen iz mora uz Rt Erceg na Osejavi u Makarskoj, po svemu sudeći u namjeni sidra,⁵² dio opreme jednog ribarskog čamca. U kontekstu sporadičnih pokretnih arheoloških nalaza uzduž cijele obale Osejave na južnom ulazu u makarsku gradsku luku, od kojih je u neposrednoj blizini nađena i olovna spojnica rimskog sidra, i njemu se može dopustiti isto podrijetlo.

⁵¹ FISKOVIĆ 1984, 15, 18.

⁵² TOMASOVIĆ 2009 C, 409-410, sl. 8.

Nalazi karakterističnog ribolovnog pribora vezuju se za naronitanski pojas. Poblizje nedatirana željezna udica za ribu nađena je tijekom istraživanja u Naroni među raznovrsnim arheološkim materijalom, datiranim od 3. st. pr. Kr. do 7. st.⁵³ Rimskom razdoblju pripada brončana igla za krpanje mreža, dužine 14,5 cm, s dvije oštrice na oba kraja, nađena također u Naroni.⁵⁴

20. *Rimsko kameno sidro s Rta Erceg na Osejavi u Makarskoj (fotografija: Marinko Tomasović)*

Srednji vijek

Ribolov u srednjem vijeku, okvirno do prodora Osmanlija u ove krajeve u drugoj polovini 15. st., na obalnom međuriječju Cetine i Neretve neizravno dokazuju spomenuti pisani izvori za splitsko-poljičko područje. Izrazita je aktivnost u podizanju utvrda uz ušće Neretve. Najistaknutije su u 14. st. Brštanik, te Posrednica i Koš u 15. st. na mjestu odvajanja, do regulacije krajem 19. st., 12 riječnih rukavaca kod današnjeg Opuzena.

Trgovačka djelatnost ovih punktova, osobito Brštanka, morala je imati stanovitog odraza i na ribolovno gospodarenje, iako ga poznati

⁵³ BULJEVIĆ 1999, 219, T. XXI, 15.

⁵⁴ IVČEVIĆ 2003, 140, sl. 33.

izvori nisu istakli među spomenutim zanimanjima.⁵⁵ Znajući za brodogradilište kojega je utemeljio kralj Tvrtko I nedugo nakon podizanja grada-utvrde Brštanik 1383. nasuprot današnjeg Opuzena uz lijevu stranu Neretve, spomenutog u okviru trgovišta u dubrovačkim izvorima 1385.-1395.,⁵⁶ a prvi puta 1386.,⁵⁷ i nema sumnje da je dio izgrađenih plovila bio usmjeren i potrebama ribolova. Užim položajem brodogradilište je moralo biti u sastavu luke Lovorika spomenute 1392. (*“portare ad mercatum Berstanichi ad portum Louoricha”*).⁵⁸ Njene ostatke i tragove treba tražiti na pojasu današnjeg naselja Lovorje južno od utvrde Brštanik. Dubrovnik je putem slanja svojih brodograditelja potpomogao izgradnju plovila, a u Brštaniku je, primarno okrenutom razvijenoj trgovini solju i žitom, olovom i drvnom građom, ali i robljem, do 1395. imao i svoju kratkotrajnu koloniju.⁵⁹ Sve je ovo moralo posredno potpomagati razvoju ribarstva, znajući za postojanje sela Brštanik u podnožju utvrde, spomenutog u izvoru još 1253.⁶⁰ Iskustvo lokalnog stanovništva u ribolovu temeljeno je na tradicijama izniklim u gustoj mreži rimskih gradnji na mjestu kasnijih utvrda i same luke. Stoga i nema sumnje kako i arheološkim nalazima dokumentirano ribarstvo u antičkom razdoblju nije bitnije izmijenilo izgled u srednjem vijeku. Ipak, izvori 14.-15. st. za donjoneretvanski kraj izričito ga ne navode kao na susjednim otocima Braču i Hvaru, i osobito dubrovačkom području.⁶¹ Neizravno se naslućuje za kraj razdoblja, jer se 1423. spominje *copula*,⁶² trupica ili manja barka, koja je osim šireg prijevoza i transporta zasigurno korištena i u izlovu ribe. Pak, poznato je da 1589. i 1592. pelješki ribari love u ušću Neretve, nekada i po nalogu dubrovačke vlade.⁶³ Ipak, nema sumnje da je trgovina ribom iz obalnih središta u Bosnu, zabilježena za Split i Dubrovnik u prvoj polovini 15. st., jednim dijelom imala i pravce kroz dolinu Neretve, a vjerojatno i u pogledu samog izlova jegulja (*anguille*), među ribama i jedine spomenute vrste u pisanim izvorima tog vremena.⁶⁴

Na ribolov u ovom kraju nedavno se nastojalo ukazivati i posrednim putem. Izvan uže arheološke komponente, već toponomastikom i etimologijom naziva, podsjetilo se na lokalnu predaju brdske Pasičine na desnoj strani Neretve, kako *Tangàrija* u nazivu jedne gradinske uzvisine stoji u vezi mjesta na kojemu se bojala

⁵⁵ SIVRIĆ 2003, 384-385.

⁵⁶ JIREČEK 1879, 79, 267, neovisno što je zastupao mišljenje kako se utvrda Brštanik nalazila kod Počitelja; JERKović 1941, 6.

⁵⁷ TOŠIĆ 1976, 41.

⁵⁸ VEGO 1957, 69.

⁵⁹ TOŠIĆ 1976, 41, 49.

⁶⁰ TOŠIĆ 1976, 37.

⁶¹ BASIOLI 1974, 315-348.

⁶² MACAN 1990, 89.

⁶³ GLAVINA 1976, 137.

⁶⁴ KOVAČEVIĆ 1961, 184.

tkanina.⁶⁵ U izostanku konkretnih navoda o *tangàriji* u Pasičini nije se moglo dokazivati njeno vrijeme, koju je predaja uopćeno vezala za „tursko“ doba, kao ono koje u narodu očituje posebnu „starost“. Bojadisaonice tkanine, isplativ i priznat obrt zasnovan na složenom postupku prethodne obrade sirovine, najčešće vune, na hrvatskoj obali Jadrana tijekom kasnog srednjeg vijeka osobito su razvijene u Dubrovniku u prvoj polovini 15. st., kao odraz opće raširenosti ovog obrta.⁶⁶ Zbog bogatsva sirovine u vuni odraz su mogle imati, iako u posve rudimentirnoj proizvodnji, i u zabačenoj Pasičini. Bojadisaonica je, osim za tkanine, mogla služiti i za *tangavanje*, preparaciju ili zaštitu ribarskih mreža,⁶⁷ osobito što je cjelokupno Podjezerje bilo izrazito usmjereno ribarstvu. Je li bojadisaonica egzistirala još u ilirsko ili rano antičko vrijeme, teže je odgovoriti bez kompleksnijih istraživanja. Sagledavajući kulturni i naseobinski kontekst Pasičine ova lokalna i posve rudimentarna bojadisaonica opredjeljena je najokvirnije od kraja 15. do 18. st., a možda i samog 19. st.

21. Pogled s Brštanika na odvajanje riječnih rukavaca s Opuzenom u središtu (fotografija: Marinko Tomasović)

⁶⁵ TOMASOVIĆ 2014.

⁶⁶ MANANČIKOVA 1977, 345-347, 351-352; ČORALIĆ 1999.-2000., 58-59; PINELLI 2013.

⁶⁷ O takvom postupku zaštite ribarskih mreža: LORINI 1903, 97-99.

Identično je stanje slabe istraženosti ili podataka o riječnom ribolovu u Cetini u srednjem vijeku. I ovdje se iskazuju pojedine nedoumice o karakteru sekundarnih nalaza koji bi, koliko toliko, mogli govoriti o sakupljanju riječnih školjaka ili puževa. Po svemu sudeći, takvi su nalazi izuzetni, a kada su evidentirani nedovoljno upućuju na karakter. Tako je u arealu velikog starohrvatskog groblja kod crkve Sv. Spasa nedaleko izvora Cetine pronađeno 5 ljuštura školjaka, klasificiranih kao slučajni nalazi.⁶⁸ Sudeći i prema većem broju nakita svrstanog u ovu kategoriju, dospjelih iz uništenih grobova ili u ranijim istraživanjima nedovoljno pažljivo dokumentiranih grobnih cjelina, pomišljalo bi se i na slično podrijetlo školjaka. Međutim, dok je u slučaju nalaza školjaka iz nedaleke Gospodske pećine poznata vrsta i njihovo morsko podrijetlo, ono je posve upitno za južnije groblje kod Sv. Spasa. Ovdje nije poznat ni uži arheološki kontekst nalaza, je li se eventualno grobno podrijetlo školjaka odnosilo na jedan ili više grobova. Time ostaje nepoznat i karakter pojave školjaka, kao dragocjenosti ili kulturni, možda i izlovom u nedalekom riječnom koritu. Iako je broj evidentiranih školjaka na spomenutim arheološkim lokalitetima izvora Cetine naoko zanemariv, barem nalazi iz Gospodske pećine imaju vrijednost šireg kulturnog značaja. S pravom se pomišljalo na njihovo prispjeće u pećinu za potrebe ukrašavanja, uključujući i posuđe (iako je među pronađenom neolitičkom keramikom upadan izostanak takvog ukrašavanja!),⁶⁹ dakle, kao svojevrsna dragocjenost. Na žalost, u slučaju školjaka s groblja kod Sv. Spasa podrijetlo i svrha ostaju nerasvijetljeni. Ostavljajući, dakako, ovaj problem otvorenim možda bi se tek donekle mogao rasvijetliti primjedbom kako u jednom drugom velikom starohrvatskom groblju, na Ždrijacu u Ninu, u dokumentaciji 337 istražene grobne cjeline iz 8.-9. st. ukopane uz samo more nije zabilježena niti jedna školjka. Ovdje školjke zasigurno nisu predstavljale rijetkost, te kao nešto posve uobičajeno i nisu stavljane u grobove. Izuzetak su ljušture puževa, sudeći prema crtežima kopnenih, uredno poslaganih uz jedan kostur i protumačenih kroz vjersko-magijsku namjenu.⁷⁰

Naposlijetku, neka ovdje ponovi i primjedba u pogledu nalaza školjaka u srednjovjekovnim grobovima lokaliteta Sv. Juraj u Tučepima kod Makarske. Naime, očito je riječ o površno sagledanom kontekstu nalazišta, jer su u grobove u arealu rimske villae po svemu sudeći prispjele nasipavanjem.

Sekundarna upotreba ljuštura školjaka i puževa

Za *impresso kulturu* ranog neolitika (približno od 6000.-4500. g. pr. Kr.) na širokom prostoru Sredozemlja karakteristično je i opće

⁶⁸ PETRINEC 1998, 121-122.

⁶⁹ MAROVIĆ 1979, 23.

⁷⁰ Gr. 173: BELOŠEVIĆ 2007, 146, 417, T. LXXVIII; CLXXIV.

22. *Ukras utiskivanjem ruba nenazubljene školjke na posudi (6000.-4500. g. pr. Kr.) iz pećine Bubljavača iznad Makarske (fotografija: Zlatko Sunko)*

23. *Ukras utiskivanjem ruba nenazubljene školjke pri dnu posude (6000.-4500. g. pr. Kr.) iz pećine Bubnjavača iznad Makarske (fotografija: Zlatko Sunko)*

24. *Ukras utiskivanja morskog puža na posudi (6000.-4500. g. pr. Kr.) iz pećine Bubnjavača iznad Makarske (fotografija: Zlatko Sunko)*

25. *Ukras utiskivanjem ruba nazubljene školjke na posudi (6000.-4500. g. pr. Kr.) iz pećine Bubnjavača iznad Makarske (fotografija: Zlatko Sunko)*

prakticirano ukrašavanje stijenki posuđa oštrim predmetima, utisnutim, urezanim ili žigosanim u meku glinu prije pečenja. Dominira ukras nastao utiskivanjem rubova morskih školjaka i vrhova puževa. Među najvećim ulomcima posuđa nađenim u pećini Smolašnica uz Cetinu jedan je ukrašen tehnikom utiskivanja ruba nazubljene školjke. Veći repertoar ukrašavanja u tehnici utiskivanja zastupljen je na brojnim primjercima iz pećine Bubnjavača iznad Makarske. Utiskivalo se rubovima nenazubljenih i nazubljenih školjaka, odnosno vrhovima puževa. Tehnika je evidentirana i na ulomcima neolitičke keramike iz pećine *Poprat* na istočnoj strani Podgore, te će daljnja komparativna obrada pobliže odrediti korištene morske vrste kod takvog ukrašavanja. Nema sumnje kako se dio ljuštura nakon prehrane koristio i za takvu likovnu svrhu, ponekad i s posve gustim prekrivanjem stijenki posuda datim uzorkom. Stoga su ovim na priobalnim lokalitetima imale izrazitu, iako sekundarnu vrijednost u pogledu njihove učestalosti. Gore se već podsjetilo kako su ljuštura školjaka iz Gospodске pećine na izvoru Cetine dopremljene, možda isključivo, kao svojevrsni alat ili pribor za ukrašavanje stijenki posuda.

Među školjkama i puževima nije sa sigurnošću zamjećeno njihovo korištenje u vidu nakita, jer su rupice mogle nastati prirodnim putem ili, ipak rijeđe, kakvim mehaničkim oštećenjem. Osim ukrašavanja stijenki posuda školjkama u ovom dijelu priobalja arheološki nije prepoznata, ili barem pretpostavljena, njihova drukčija

upotreba. Svakako je treba pretpostaviti, jer je ljuštura školjke kao oruđe, konkretno za oblikovanje koštane strelice, evidentirana u ranoneolitičkom sloju u zaleđnoj Ravlića pećini.⁷¹

26. *Ukras utiskivanjem ruba nenazubljene školjke na posudi (6000.-4500. g. pr. Kr.) iz pećine Poprat u Podgori (fotografija: Zlatko Sunko)*

Treba istaknuti, nesumnjivo kao razložnu poveznicu s ranijim razdobljima, upotrebu volka *Murex brandaris* L. još u prvoj polovini 20. st. kao uljanice. Ovaj se u takvu svrhu koristio u Baškoj Vodi kod Makarske i na Dugom otoku prigodom večernje procesije Velikog petka, načinom uljevanja ulja u školjku puža i provlačenja stijenja kroz njegov izduljeni kanal („bodlju“).⁷²

⁷¹ MARIJANOVIĆ 1981, 16.

⁷² RADIĆ 1970, 12.

27. Ukras utiskivanjem ruba nazubljene školjke na posudi (6000.-4500. g. pr. Kr.) iz pećine Poprat u Podgori (fotografija: Zlatko Sunko)

Likovni prikazi

U širem kulturološkom pogledu, likovnošću i epigrafskim spomenicima, izostaju izravne naznake korištenja mora u vidu izlova ili predočavanja morskih motiva koji bi ga nagovještavali. Ovdje nije izuzetak niti prikaz dvaju dupina na natpisnom dijelu sarkofaga (...*Viselliae Paulinae*...) iz Zaostroga.⁷³ Iako sarkofag, datiran u 2.-3. st., potječe s nekropole uokolo crkve Sv. Barbare podignute u arealu razvijene rimske villae,⁷⁴ karakter prikaza dupina ne upućuje na ribolovni vid ekonomije ovog gospodarskog kompleksa, već simbolički prikaz psihopompa, pratioca duše u podzemni svijet.⁷⁵ U istoj kategoriji simboličkog prikaza, iako u nešto širem shvaćanju duhovne preobrazbe,

⁷³ MEDINI 1970, 42.

⁷⁴ TOMASOVIĆ 2010 B, 63-65.

⁷⁵ CHEVALIER – GHEERBRANT 1983, 132-133.

naznačena je školjka kao poklopac ranokršćanske brončane uljanice s križem, nađene još u 19. st. u Brelima.⁷⁶ I ovaj morski motiv posve izmiče predmetnom sagledavanju o kojemu je riječ, osobito što je u Makarsko primorje dospjela kao import. Možda je izuzetak grafitni obris nalik shematiziranom prikazu ribe i slovima (YA...?) na drugoj strani, izvedenim na ulomku tegule (vel. 8,9 x 4,3 x 2,2 cm),⁷⁷ navodno nađenom na kopnenom dijelu breljanske uvale Jakiruša s antičkim pristaništom.⁷⁸

28. Grafitni prikaz ribe s kopnenog dijela uvale Jakiruša u Brelima (fotografija: Marinko Tomasović)

Pogotovo nije simptomatičan izostanak ribolovnog pribora na obalnim spomenicima kasnog srednjeg vijeka,⁷⁹ jer je i uopće vrlo rijedak na nadgrobnim spomenicima ovog razdoblja. Za priobalje između Cetine i Neretve teško ga je pravdati pokretljivom vlaškom populacijom kao predloženog nositelja pokapanja pod stećcima, inače

⁷⁶ MEDINI 1970, 17.

⁷⁷ Ulomak je pohranjen u Arheološkoj zbirci Gradskog muzeja Makarska pod oznakom A/K 106/96: BOŽEK – KUNAC 1998, kat. jed. 201. Izostanak podataka o okolnostima nalaza i načinu prispjeća ulomka u muzej ne dopuštaju potanje reperkusije u pogledu njegovog karaktera.

⁷⁸ JURIŠIĆ 2000.

⁷⁹ TOMASOVIĆ – PERKIĆ – ALDUK 2008.

ekonomskom osnovicom posve okrenutog stočarstvu i trgovini, te vojnim uslugama, jer su brojnije nadgrobne ploče pripisane "domorodačkom" etnikumu.⁸⁰

Iznijeti osvrt na ribolov i izlov školjaka i puževa u obalnom međuriječju Cetine i Neretve, kao i u riječnim koritima, ima širi pregledni karakter. Topografskim je akcentuiranjem upozorio i na neke dosadašnje propuste u sagledavanju ovog vida ekonomije u ranijim razdobljima. Nema sumnje, takva će se saznanja budućim arheološkim i povijesnim istraživanjima samo nadopunjavati.

KRATICE

Anali Dubrovnik	Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku
Acta Adriat.	Acta Adriatica
Acta Biokov.	Acta Biokovica
Adr. mar.	Adriatica maritima Centra JAZU u Zadru
BASD	Bullettino di archeologia e storia dalmata
CCP	Croatica christiana periodica
Djela Nd BiH	Djela Naučnog društva NR BiH
Diad.	Diadora
Domenica	La Domenica
Dubrovnik	Matica hrvatska
GDI BiH	Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja
HAG	Hrvatski arheološki godišnjak, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
Hanq	Histria Antiqua. Međunarodni istraživački centar za arheologiju Brijuni-Medulin
Hnz	Hrvatski neretvanski zbornik, Društvo Neretvana i prijatelja Neretve u Zagrebu
Izd. HAD	Izdanja Hrvatskog arheološkog društva
Jzb	Jurišićev zbornik. Zbornik radova u znak sjećanja na Marija Jurišića
Mor. rib.	Morsko ribarstvo
MP	Makarsko primorje, Centar za kulturu općine Makarska – Muzej revolucije; Gradski muzej Makarska
MZ	Makarski zbornik
Opusc. archaeol.	Opuscula archaeologica
OHAD	Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva

⁸⁰ Uostalom, motiv ribe iznimno je rijedak na sličnim spomenicima, navodno evidentiran tek na jednom primjerk u središnjoj Bosni, i to kao sporedan motiv: WENZEL 1965, T. LXXV, 5.

Olj	Omiški ljetopis, Župa sv. Mihovila arkanđela u Omišu
Pelj. zb.	Pelješki zbornik
PPUD	Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji
Praist. jug. zem.	Praistorija jugoslavenskih zemalja. Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka istraživanja
Pz	Pomorski zbornik
RZHP	Radovi Zavoda za hrvatsku povijest
SHP	Starohrvatska prosvjeta
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku
VHAD	Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva

LITERATURA

ANZULović 1980

ANZULović, Neda, Bibliografija radova o Naroni, u: Dolina Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, *Izd. HAD*, 5, Split, 1980, 295-308

BASIOLI 1959

BASIOLI, Josip, Ribarstvo Makarskog primorja, *Mor. rib.*, 9, Zagreb, 1959, 202-204

BASIOLI 1974

BASIOLI, Josip, Trgovina i raspodjela ribe u Dalmaciji u prošlosti, *Adr. mar.*, I, Zadar, 1974., 287-363

BATOVIĆ 1973

BATOVIĆ, Šime, Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, *Diad.*, 6, Zadar, 1973, 5-165

BATOVIĆ 1979

BATOVIĆ, Šime, Jadranska zona, Praist. jug. zem., II, Neolit, Sarajevo, 1979, 473-635

BELOŠEVIĆ 2007

BELOŠEVIĆ, Janko, Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu, Zadar, 2007

BENAC 1958

BENAC, Alojz, Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica, *Djela Nd BiH*, X/9, Sarajevo, 1958

BILIĆ – IVIŠIĆ – VULIĆ 2011 A

BILIĆ, Maja – IVIŠIĆ, Ante – VULIĆ, Šime, Arheološko istraživanje tumula na Košćenu u Kozici kod Vrgorca, u: *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*. Katalog izložbe (ur. M. Tomasović). Gradski muzej Makarska, Makarska, 2011, 71-95

BILIĆ – IVIŠIĆ – VULIĆ 2011 A

BILIĆ, Maja – IVIŠIĆ, Ante – VULIĆ, Šime, Arheološka istraživanja u Istočnoj Plini s posebnim osvrtom na groblja kasnog srednjeg vijeka, u: *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*. Katalog izložbe (ur. M. Tomasović). Gradski muzej Makarska, Makarska, 2011, 249-284

BOŽEK 1995

BOŽEK, Sanja, Srednjovjekovno groblje kod crkvice Sv. Jurja u Tučepima, *MP*, 2, 1995., 45-78

BOŽEK – KUNAC 1998

BOŽEK, Sanja – KUNAC, Ana, Dva stoljeća arheologije na Makarskom primorju, Katalog izložbe, Gradski Muzej Makarska, Makarska, 1998

BULJEVIĆ 1999

BULJEVIĆ, Zrinka, Njive-Podstrana: Groblje iz vremena seobe naroda u Naroni (Narona II), *VAHD*, 90-91, Split, 1999, 201-293

CAMBI – PASINI 1980

CAMBI, Nenad – PASINI, Uroš, Antički izvori o Naroni, u: Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, *Izd. HAD*, 5, Split, 1980, 279-293

CHEVALIER – GHEERBRANT 1983

CHEVALIER, Jean – GHEERBRANT, Alain, Rječnik simbola, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1983

DUPLANČIĆ 2003

DUPLANČIĆ, Arsen, Bibliografija o Naroni, u: Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, *Izd. HAD*, 22, 2003, Zagreb –Metković – Split, 2003, 417-431

ČOLAK 1962

ČOLAK, Nikola, Naše ribarstvo do pada Mletačke republike, *Pz*, I, zagreb, 1962, 393-424

ČORALIĆ 1999-2000

ČORALIĆ, Lovorka, Hrvati u mletačkim strukovnim udrugama, *RZHP*, 32-33, Zagreb, 1999-2000., 51-67

ČOVIĆ 1991

ČOVIĆ, Borivoj, Pod kod Bugojna - Naselje bronzanog i željeznog doba u centralnoj Bosni, Sv. 1: Rano bronzano doba, Sarajevo, 1991.

FISKOVIĆ 1984

FISKOVIĆ, Cvito, Antička naseobina na Majсанu *PPUD*, 24, Split, 1984, 5-27

FORTIS 1984

FORTIS, Alberto, Put po Dalmaciji, Globus, Zagreb, 1984. (prijevod M. Maras)

GLAVIČIĆ – RADIĆ 1981

GLAVIČIĆ, Jure – RADIĆ, Jure, Prorijeđene životinjske vrste na Biokovu i Biokovskom podmorju, *Acta Biokov.*, I, Makarska, 1981, 245-247.

GLAVINA 1976

GLAVINA, Frano, Povijesni prikaz ribarstva poluotoka Pelješca, *Pelj. zb.*, Potomje – Dubrovnik – Korčula, 1976, 93-166

GLICKSMAN 2005

GLICKSMAN, Kristina, Internal and external trade in the Roman province of Dalmatia, *Opusc. archaeol.*, 29, Zagreb, 2005, 189-230

IVČEVIĆ 2003

IVČEVIĆ, Sanja, Antički metalni predmeti iz Narone, u: Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, *Izd. HAD*, 22, 2003, Zagreb – Metković – Split, 2003, 129-167

JERKOVIĆ 1941

JERKOVIĆ, Radovan, Dvije stare tvrđave na ušću Neretve (Brštanik i Koš), p.o., Kalendar Napredak, Sarajevo, 1941, 3-13

BEG JERONČIĆ – JERONČIĆ 2011

BEG JERONČIĆ, Ida – JERONČIĆ, Tomislav, Istraživanje grobnog tumula u Vukosavima u Dusini kod Vrgorca, u: *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*. Katalog izložbe (ur. M. Tomasović). Gradski muzej Makarska, Makarska, 2011, 233-248

JIREČEK 1879

JIREČEK, Konstantin, Die Handelsstrassen und Bergwerke Serbien und Bosnien während des Mittelalters – Historisch-geographische Studien, Prag, 1879

JURIŠIĆ 1970

JURIŠIĆ, Karlo, Nazivi naselja Makarskog primorja (Prvi spomen i značenje), *MZ*, 1, Makarska, 1970, 83-120

JURIŠIĆ 1981

JURIŠIĆ, Karlo, Priroda i kulturna baština na području Makarskog primorja, *Acta Biokovica*, I, 1981, 291-317

JURIŠIĆ 2000

JURIŠIĆ, Mario, O nalazištu – uvala Jakiruša, u: Brela – Jakiruša, Podmorsko arheološko nalazište, Gradski muzej Makarska – Općina Brela, Brela, 2000, 19-22

KAER 1891

KAER, Petar, Makarska Colonia Fenicia, *La Domenica*, IV/25, 197-198, Zadar, 1891

KAER 1914

KAER, Petar, Makarska i Primorje, Rijeka, 1914.

KLIŠKIĆ 2003

KLIŠKIĆ, Damir, Prapovijesno sojeničko naselje Bijeli Vir kod Metkovića, *VAHD*, 95, Split, 2003, 53-182

KOVAČEVIĆ 1961

KOVAČEVIĆ, Desanka, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, *Djela Nd BiH*, XVIII/13, Sarajevo, 1961

KUŽIR – TRBOJEVIĆ-VUKIČEVIĆ – KOZARIĆ – BABIĆ 2009

KUŽIR, Snježana – TRBOJEVIĆ-VUKIČEVIĆ, Tajana – KOZARIĆ, Zvonimir – BABIĆ, Krešimir, Ribe i arheologija, *Jzb*, Zagreb, 2009, 256-260

LAHMAN 1952

LAHMAN, Otokar, Makarsko primorje i njegovo ribarstvo u prošlosti, *Mor. rib.*, 11-12, Zagreb, 1952, 176-177

LEINER 1998

LEINER, Srećko, Ribe hrvatskog slijevnog područja rijeke Neretve, *Dubrovnik*, N.s., IX, 4, Dubrovnik, 1998, 245-252

LORINI 1903

LORINI, Petar, Ribanje i ribarske sprave pri istočnim obalama Jadranskog mora, Beč, 1903

MACAN 1990

MACAN, Trpimir, Iz povijesti Donjega Poneretavlja, 2. izd., Zagreb-Klek, 1990

MANANČIKOVA 1977

MANANČIKOVA, Nelli P., Rana manufaktura i socijalni aspekti povijesti zanatskog stanovništva Dubrovnika u XV i na početku XVI stoljeća, *RZHP*, 10, Zagreb, 1977., 341-356

MARIJANOVIĆ 1981

MARIJANOVIĆ, Brunislav, Ravlića pećina (Peć Mlini), *GZM, NS (Arheologija)*, 35-36, Sarajevo, 1981, 1-97

MAROVIĆ 1979

MAROVIĆ, Ivan, Rezultati arheološkog sondiranja u Gospodskoj pećini kod vrela Cetine, *VAHD*, LXXII-LXXIII, Split, 1979, 13-50

MAROVIĆ 1980

MAROVIĆ, Ivan, Prahistorijska istraživanja u okolici Narone, u: Dolina Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, *Izd. HAD*, 5, Split, 1980, 45-104

MEDINI 1970

MEDINI, Julijan, Makarsko primorje u antici, *MZ*, 1, Makarska, 1970, 13-81

MILOŠEVIĆ 1998

MILOŠEVIĆ, Ante, Arheološka topografija Cetine, Split, 1998

MRAKOVČIĆ 1998

MRAKOVČIĆ, Milorad, Životinjski svijet u dolini rijeke Neretve s prikazom ribarstva, *Dubrovnik*, N.s., IX, 4, Dubrovnik, 1998, 253-259

MUCIĆ – KOVAČEVIĆ BOKARICA 2011

MUCIĆ, Konstanta – KOVAČEVIĆ BOKARICA, Nela, Doprinos poznavanju povijesti Vrgoračke krajine na osnovi rezultata novijih arheoloških istraživanja, u: *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*. Katalog izložbe (ur. M. Tomasović). Gradski muzej Makarska, Makarska, 2011, 125-212

PETRINEC 1996

PETRINEC, Maja, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici - katalog, *SHP*, III. s., 23, Split, 1996, 7-138

PINELLI 2013

PINELLI, Paola, Piero Pantella iz Piacenze i proizvodnja tkanina u Dubrovniku u prvoj polovini 15. stoljeća, *Anali Dubrovnik*, Zagreb – Dubrovnik, LI/1, 2013., 61-74

PS 2000

Poljički statut, 2. izd., Gata, 2000

RADIĆ 1970

RADIĆ, Jure, Blago mora, Makarska, 1970

RADIĆ 1982

RADIĆ, Jure, Contribution a la connaissance de la distribution des Mollusque (Molusca) dans les biocoenones binthiques du littoral de Makarska, *Acta Adriat.*, 23 (1/2), Split, 1982, 175-195

RADIĆ 1991

RADIĆ, Jure, Lice mora, Makarska, 1991

SETTEPASSI 1967

SETTEPASSI, Francesco, Atlante Malacologico – Molluschi marini viventi nel Mediterraneo, I, Museo di Zoologia del commune di Roma, Roma, 1967

SI 1895

Statistički izvještaj o gospodarstvenim prilikama u okruženju trgovačke i obrtničke komore u Spljetu u godinama 1890-1893, Split, 1895

SIVRIĆ 2003

SIVRIĆ, Marijan, Srednjovjekovna humska župa Luka, u: Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, *Izd. HAD*, 22, 2003, Zagreb – Metković – Split, 2003, 379-396

SMR 1934; 1938

Statistika morskog ribarstva, Split, 1934; 1938

ŠKEGRO 1999

ŠKEGRO, Ante, Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1999

TOMASOVIĆ 2003

TOMASOVIĆ, Marinko, Uvod u arheološku topografiju rogozničko-breljanskog zaleđa (Gornja Brela –Slime – Kučiče – Svinjšće), *OHAD*, XXXV/2, Zagreb, 2003., 53-69

TOMASOVIĆ 2004 A

TOMASOVIĆ, Marinko, Pećina Bubnjavača u Velikom Brdu iznad Makarske – Novo neolitičko i eneolitičko nalazište u srednjoj Dalmaciji, *OHAD*, XXXVI/2, Zagreb, 2004., 39-54

TOMASOVIĆ 2004 B

TOMASOVIĆ, Marinko, 8000 godina života na prostoru Makarske (Problemi i pitanja uz arheološku topografiju Makarske i uže okolice od prapovijesti do srednjeg vijeka), Gradski muzej Makarska, Makarska, 2004.

TOMASOVIĆ 2004 C

TOMASOVIĆ, Marinko, Nalaz *impresso* neolitičke keramike (6000. - 4500. g. pr. Kr.) iz pećine Smolašnice kod Dobre vode u Omiškom zaleđu, *Olj*, III/3, Omiš, 2004, 102-106

TOMASOVIĆ 2005 A

TOMASOVIĆ, Marinko, Dodatci arheološkoj topografiji rogozničko-breljanskog zaleđa (Dubci/Gornja Brela – Slime – Kučiće – Svinišće – Podašpilje), *OHAD*, XXXVII/2, Zagreb, 2005., 42-59

TOMASOVIĆ 2007

TOMASOVIĆ, Marinko, Starine Makarskog primorja u svjetlu arheološke literature (Komentari, napomene i kritički osvrt na podatke iz literature u okvirima arheološke problematike Makarskog primorja – do 2006.), Matica hrvatska, Makarska, 2007.

TOMASOVIĆ 2009 A

TOMASOVIĆ, Marinko, Lokalitet: Pećina Bubnjavača. Naselje: Veliko Brdo; Grad/općina: Makarska; Sustavno iskopavanje, *HAG*, 5/2008, Zagreb, 2009, 567-571

TOMASOVIĆ 2009 B

TOMASOVIĆ, Marinko, Rimske gradnje u Makarskom primorju. Stanje istraženosti i prijedlozi za dataciju, *Hanq*, 18/2, In honorem ad quadragesimus anniversarium Vesnae Girardi Jurkić dicata, Pula, 2009, 217-234

TOMASOVIĆ 2009 C

TOMASOVIĆ, Marinko, Neka pitanja uz sagledavanje podmorskih nalaza u Makarskoj, *Jzb*, Zagreb, 2009, 406-411

TOMASOVIĆ 2009 D

TOMASOVIĆ, Marinko, Arheološke sugestije za ubikaciju gradova iz 36. poglavlja Porfirogenetova *De administrando imperio*, *SHP*, III. s., 36/2009., Split, 2009, 293-313

TOMASOVIĆ 2010 A

TOMASOVIĆ, Marinko, Lokalitet: Pećina Bubnjavača. Naselje: Veliko Brdo; Grad/općina: Makarska; Sustavno iskopavanje, *HAG*, 6/2009, Zagreb, 2010., 603-606

TOMASOVIĆ 2010 B

TOMASOVIĆ, Marinko, Dopune i primjedbe sagledavanju arheološke topografije Zaostroga u gornjem Makarskom primorju, *OHAD*, XLII, 2, Zagreb, 2010, 52-68

TOMASOVIĆ 2011 A

TOMASOVIĆ, Marinko, Arheološka topografija lijeve strane donjeg toka Cetine, u: *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini*, *Izd. HAD*, 27, Hrvatsko arheološko društvo – Muzej Cetinske krajine, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2011, 229-265

TOMASOVIĆ 2011 B

TOMASOVIĆ, Marinko, Lokalitet: Pećina Bubnjavača. Naselje: Veliko Brdo; Grad/općina: Makarska; Sustavno iskopavanje, *HAG*, 7/2010., Zagreb, 2011 (u tisku)

TOMASOVIĆ 2012 B

TOMASOVIĆ, Marinko, Lokalitet: Sv. Petar. Naselje: Makarska; Grad/općina: Makarska; Sustavno iskopavanje, *HAG*, 8/2011, Zagreb, 2012 (u tisku)

TOMASOVIĆ 2012 C

TOMASOVIĆ, Marinko, Arheološka topografija priobalnih Drašnica i Igrana do kasnog srednjeg vijeka i razmatranja o kontinuitetu lokaliteta, *MP*, 10, Makarska, 2012, 7-33

TOMASOVIĆ 2013 B

TOMASOVIĆ, Marinko, Lokalitet: Sv. Petar. Naselje: Makarska; Grad/općina: Makarska; Sustavno iskopavanje. *HAG*, 9/2012., Zagreb, 2013 (u tisku)

TOMASOVIĆ 2014

TOMASOVIĆ, Marinko, Tangarija u Milušoj (Pasičina) – Gradina, bojadisaonica i groblje, *Hnz*, 6, Zagreb, 2014, 101-114

TOMASOVIĆ – PERKIĆ – ALDUK 2008

TOMASOVIĆ, Marinko – PERKIĆ, Domagoj – ALDUK, Ivan, Topografija stećaka u Hrvatskoj, u: *Stećci*, katalog izložbe, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2008., 58-119

TOŠIĆ 1976

TOŠIĆ, Đuro, Brštanik u srednjem vijeku (ćirilica), *GDI BiH*, XXI-XXVII, Sarajevo 1976, 37-50

TVRTKOVIĆ 1998

TVRTKOVIĆ, Nikola, Fauna kralješnjaka donje Neretve, *Dubrovnik*, N.s., IX, 4, Dubrovnik, 1998, 260-270

URLIĆ 1990

URLIĆ, Velimir, Povijesni prikaz ribarstva Makarskog primorja do 1918. g., *MP*, 1, Zavičajni muzej Makarska, 1990., 61-101

VEGO 1957

VEGO, Marko, Naselja bosanske srednjovjekovne države, Svjetlost, Sarajevo, 1957

WENZEL 1965

WENZEL, Marian, Ukasni motivi na stećcima, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965

ARCHEOLOGICAL CONFIRMATION OF FISHING AND SHELL AND SNAIL HARVESTING IN THE REGION BETWEEN CETINA AND NERETVA

(Summary)

Human communities, whose supplementary source of food besides shell and snail harvesting was fishing, had been present in the region between Cetina and Neretva since the Neolithic. The shells were found in the caves Livčina above Marušići, Lisičja east of Marušići and na Klisurama (on the cliffs) above Pisak. Svetica on Dubci confirms the settlement even in the Paleolithic. The inhabitants of Javornice along the left low flow of Cetina and the nearby Smolašnica had to be engaged in river fishing. Intensive shell and snail harvesting was proven in the explored cave Bubnjavača above the sanctuary Vepric near Makarska from 6000 BC till 2000 BC. About 250 shells were found in one probe. Their remains were found to the east in Postinje along the cliffs of Biokovo, in the village Makar.

Snails and shells were registered on the site of St Peter in the marine centre of Makarska, founded in the 3rd millennium BC with the continuity in the late antiquity.

It is assumed that the Phoenicians collected snails in the sea of Makarska to produce purple colour from their glands and they also established their colony. Among these snails are *Murex brandaris* L. and *Murex trunculus* L, found on the archeological sites in Makarska.

Although the ancient period has been a synonym for the archeology of this coastal region for a long time in comparison to the previous period there are no significant progresses in the economy. In the famous fishing positions for the seine nets in the bays there are Roman ruins on which are found ceramic weights for smaller nets or hooks. The stone anchor from Osejave in Makarska is probably the rest of the fishing gear. A characteristic fishing gear was found in Naron. Iron hook is among the findings from the 3rd century BC up to 7th century AD, and the bronze needle for mending nets is also from the Roman period.

Fishing in the Middle Ages was obviously based on the experience within the Roman economy. The trading activity of the forts at the mouth of Neretva, Brštanik in the 14th century and Posrednica and Koša in the 15th century in the area near today's Opuzen where backwaters separate, had to have impact on fishing. In their work shipyard Brštanik had to take into consideration the needs of fishing which the sources from the 14th and 15th century did not specifically mention as in the neighboring areas. It is known that the fishermen from Pelješac went fishing in the estuary of Neretva at the end of the 16th century. Fish trade from the coastal areas to Bosnia, registered in the first half of the 15th century, also had to be on Neretva. The eel (anguille) was the only individually mentioned type of fish. In Pasičina, on the right side of

Neretva, the name Tangarija for one hill-fort is associated with dyer's workshop, maybe for net protection.

The benefit of shells and snails had a broader significance. The decoration of vessels by imprinting the edges of shells and snails was characteristic for the impresso culture of the Neolithic (around 6000 till 4500 BC) in the Mediterranean. Such decoration is represented on numerous exemplars from the cave Bubnjavača.

Dye *Murex brandaris* L was used in the first half of the 20th century as an oil lamp. The oil was poured into the snail shell and the rocks were pulled through its channel ("spike").

Art and epigraphic monuments do not provide direct indication of fishing. Perhaps the exception is the graphite illustration of fish on the tile fragment from Brela, Jakiruša bay.

Key words: sea shells and snails, purple snails, *villae rusticae*, ceramic weights for nets, trade in the estuary of Neretva